

Mosza Diána

ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, Összehasonlító Irodalomtudomány Program

**Test és hatalom viszonya
az *Iskola a határonban***

Az utóbbi két évtized irodalomértésében központi szerephez jutott a test felőli értelmezés, így adódik, hogy Ottlik Géza 60 éves regényét is egy testpoétikai elemzés középpontjába állítsuk.

A megközelítés alapjait részint az amerikai Daniel Punday a narratológia terén hozott újításai, részint pedig a francia Francis Berthelot olvasatai adják. Előbbi Towards a Corporeal Narratology című írásában a posztklasszikus narratológiák sorát a korporális narratológia fogalmi keretével bővítette – elemzéseiben a verbális kommunikáció mentén kirajzolódó narratív elemekkel azonos szintre emelte a regényszereplők testi kommunikációjában, testként való jelenlétében kibomló jelentéstartományokat (Punday, 2003).

Berthelot pedig az irodalomban (elsősorban a regényekben) ábrázolt testek befogadói megkonstruálásában kínált új perspektívát: a korábbi papírkarakterek („caractère en papier”, a barthes-i hagyományokon nyugvó betűtestű karakterek; Barthes, 1966) helyett hús-vér szereplőkként („caractère en chair et os”) képezi le a regényszövegek mentén létrejövő alakokat (Berthelot, 1997, 2003).

Bevezetés

Az *Iskola a határon* esetében mind a szereplők interszjektív, mind pedig a szereplők intraszjektív szintjén gyümölcsöző lehet egy testközpontú újraolvasás. Úgy vélem, hogy az ottlik prózában kitüntetett helyet foglal el az érzékiség, a kommunikáció testi beágyazottsága és az ehhez természetszerűen kapcsolódó vizualitás (szemben a nyelviséggel). Olvasatomban a sokat faggatott üzenethez, a regény végső tanulságához is megkísérlek közelebb férkőzni, ugyanakkor elsődleges célom nem valamiféle újszerű konklúzió megállapítása, hanem a megmaradásért, az emberi méltóság megőrzéséért folytatott küzdelem ábrázolásának részletes elemzése. Az elméleti kereten túl Michel Foucault *Felügyelet és büntetés* (1990) (*Surveiller et punir*, 1975), *A börtön születése* alcímű munkáját és az ennek nyomán logikusan következő, a test és a hatalom kapcsolatára vonatkozó kérdéseket szeretném a regénynek szegezni. Először a saját test és a percepció kapcsolatát vizsgálom, majd az alanszerűség és tárgyszerűség egyéni és társas jelenségeit, végül a közösségi létezés mint testtechnikák segítségével biomasszává homogenizáló erőt.

Az *Iskola a határon* test felőli olvasatával ezidáig mindössze két kutatónál találkozhatunk: Sári B. László (2005) a homoszociális viszonyokat elemezte, egyúttal feltérképezte

a test helyét az eddigi diskurzusban, Osztrólczyk Sarolta (megjelenés alatt) pedig a teljes ottliki prózát vizsgáló, az arcokat és a néma testrészeket tárgyaló kontextusban foglalkozott az *Iskola*-beli testiséggel is.

A narrátorok teste

A szereplői testek elemzése során elsősorban a test látványa (Tóth Tibor és Kmetty Mancsi lányos szépsége), társas interakciókban betöltött szerepe (az árnyalt jelentéssel bíró rúgások) és a kollektív vagy egyénített testtechnikák (Mauss, 2004; Schüttpelz, 2017) kerülhetnek egy regény testpoétikai elemzésének középpontjába. Azonban a – Genette (1970) fogalmaival élve – homodiegetikus szövegek esetében egy (vagy jelen regénynél két) karakter is összetettebb megfigyelést követel: Bébé és Medve nem csupán testük materialitásával vagy fizikai aktivitásával tűnnek fel az *Iskola* univerzumában, de szereplő-elbeszélőkként érzékelésük és érzeteik milyensége is meghatározzák a narratívát. Mindentudó narrátor híján egy extra- és egy intradiegetikus szöveg, majd végül előbbi az utóbbit bekebelező hegemon hangja mentén ismerhetjük meg a regény valóságát.

A cukorspárgával átkötött kézirat körülírása egyfajta hitelesítő gesztusként van jelen, és egyes történetek több nézőpontból való megjelenítése is az igazsághoz való közelítést feltételezi. (A hűsre való törekvés a kézirat elején többszörösen áthúzott mondat alapján Medvének egyébként is megkérdőjeleződik, majd az írói szemet a festőivel szembeállító passzusok is ez ellen szólnak, ugyanakkor az, hogy a nagyregény tulajdonképpen Szeredynek válaszként hangzik el [Fűzfa, 2006. 75.], azt támasztja alá, hogy mégis valamiféle igazságot, történeti hitelességű beszámolót várnak a kéziratból, így a körülírt kézirat [tehát a regény] olvasói is hasonló etikai álláspontra helyezkedhetnek.) Ezt erősítik az olyan passzusok, ahol Bébé Medve térben elfoglalt helyére hivatkozva emel be szakaszokat a kéziratból: „De Medve Gábor ágya, a fal melletti soron, amúgy is közelebb volt a sűrű szemöldökű Formes Attilához, tehát mindenképpen megbízhatóbb, ha az ő leírásához folyamodom.” (Ottlik, 2005. 53. – A továbbiakban a regényből vett idézeteket csak oldalszámozással jelölöm.) Ugyanakkor hajlamosak vagyunk megfélemleni arról, hogy mindkét narrátorunk egy olyan korszakról igyekszik (hű) képet adni, amelynek elején saját bevallásuk szerint elváltozott a percepciójuk. Erre a támpontvesztésre nemcsak a Medve szemére leereszkedő dupla rács (30.) és a Bébé szeme elé leszálló sűrű köd (72.) metaforái utalnak, de több más ponton is tematizálódik bizonytalanságuk, erre utal például a „halmazállapotát veszített idő” képe (146.).

Ezek a fajta percepciós elváltozások visszahatnak a saját test érzékelésére is, hiszen „a néző nem maradhat teljesen kívül az általa nézett világon” (Merleau-Ponty, 2007. 152.). Medvének a szeme változik meg („[...] ezzel a mai szemével soha többé nem fogja látni [az alkonyatot]” [30.]), amit tekinthetnének csupán a látás elváltozásának metonimiájaként is, Bébé viszont a zavarodottság után újra megtalált orrának elváltozásáról számol be („de ez már nem az én orrom volt.” [72.]), így ezzel párhuzamba állítva már adódik Medve szemének megváltozását is testi átalakulásként is értelmeznünk.

Érdekes, hogy az elváltozott érzékelés végül Bébé sajátja lesz („[...] a köd semleges lesz, sőt barátságos.” [Zemplényi, 1982. 483.]) és később a felszálló ködben nem tud majd tájékozódni. „Eloszlott a köd és nyomban romlani kezdett a látásom.” (379.) Ezt azután érzi, miután Merényiék bevették fosztogató körútjaikba és focicsapatukba, a hierarchiában való váratlan előmenetelét kísérő testi jelenségekről lásd lejjebb.

Az érzékelés szabadsága

Az első, az olvasói tapasztalattól eltérő szabadságjelenség, amely feltűnik az *Iskola a határonban*, az Bébé a Lukács fürdőben afelett megélt öröme, hogy szabadon választhat két lépcső közül, majd az ezt követő bámészkodás (a napozók pucér hasának szemlélése). Milyen korlátozások, milyen, még az érzékelés szabadságát is gúzsba kötő rendszertapasztalatok lehetnek egy ilyen öröm mögött? A Szeredy feltételezte felesleges viszonytagságok (41.) egyik eleme a test és rajta keresztül a teljes testben létező egyén engedelmessé, szabálykövetővé tétele, a cél természetesen egy felette álló hatalom igényeinek és parancsainak motorikusan szolgálata.

Bébé férfias és méltóságteljes időszakként aposztrofálja a katonaiskola előtti életét (40.), s bár komikusnak tűnhet a nógatóssal keltegetett kislíú életét egyenesen férfiasnak nevezni, ugyanakkor a méltóságteljes jelző már figyelmünkre érdemes. Az otthoni közegben, az anyai szeretetben megélt intimitásban még egységben élt önmagával is, testi és lelki kívánalmi válaszra találtak, ezzel szemben a katonaiskolai rendbe beleszokva hasadás következett be, a vezényszavak és a katonai morál mentén felépített életben elvált egymástól cselekedet és akarat, test és lélek. Erről az önmagáról való lehasadásról ad számot Medve, amikor Verontól való eltávolodásáról ír: „Veronika tudta. Tudta előre. Honnét tudta? De talán nem ezt tudta. Nem ezt: *hoggy így szakad majd el tőle. Így, hogy saját magától szakad el s ezzel Verontól is.*” (278. Kiemelés tőlem – M. D.) Érdemes megnéznünk az otthoni lét jellemzésére gyakran használt „intimitás” szó etimológiáját: a latin *timeo, timēre* ’félni’ ige fosztóképzős alakját találjuk, ez tehát olyan állapotot feltételez, ahol félelem nélkül létezhetünk – pont, mint az ugrálás Júliával.

Az önmagunkról való lehasadás egy kítüntetett esete az abjekt élményvalósága, amikor a megélni, meglátni vagy végiggondolni valók egy tárgyszerű idegen érzetként hatolnak a szubjektbe. Az abjekt egy testidegen érzet, undor, félelem, megvetés keveréke, hányinger és émelygés kiváltója. A szubjektum és az objektum közötti résben bújik meg, „nem én vagyok, nem az, de nem is semmi, valami, amit nem lehet dologként felismerni. Egy súlyos jelentésnélküliség, ami összenyom engem.” (Kristeva, 1982. 2.) Ezzel a tapasztalattal találkozik Medve, amikor Kuzmics százados zsírba tenyerel az asztalán, majd kihallgatásra rendeli:

Medve élesen látott mindent, pedig sehová nem nézett, csak maga elé, a tanszerládája jobb sarkára. Egyszer bejött Ernst alezredes, felálltak, leültek, aztán hallotta a csöndet, a vigyázst, később Ernst hangját. Esett odakint. *A testi émelygés és a belső undor közönyösen hullámozott benne.* Mióta elkábult tőle, nem fáj ez a *tárgyszerű hullámozás.* (162. Kiemelés tőlem – M.D.)

A tárgyszerű hullámozás közönyös megélése előrevetíti a rendszer igazságtalanságaihoz (de legalábbis a korábban ismert igazságoktól morálisan eltérő szabályaihoz) való közeledést, a hatalom megkívánta viselkedés lassankénti elfogadását – egyúttal Medve szökésből való visszatérését. Medve korábbi ilyen tapasztalatai még nagyobb traumát, erőteljesebb abjekciót okoztak, lásd például, amikor a szomszéd németkisasszony leteremtette: „Napokig úgy érezte magát utána, *mintha förtelmes hullók tekergőztek volna végig a tagjain.*” (57. Kiemelés tőlem – M. D.) Szintén abjekció történik, amikor a főszeplők a hamissághoz való viszonyukról írnak:

Nem erkölcsi emelkedettségből gyűlöltük a hamisságot, hanem szinte *testileg, az idegrendszerünk visszafojthatatlanul undorodott tőle*; de ha szebben hangzik, mégiscsak azt is mondhatnám, hogy mégiscsak egy erkölcsi magasságféle volt az

a végső menedék, ahová visszaszorított bennünket a neveltetésünk... (8. Kiemelés tőlem – M. D.)

Egyén és közösség

A hatalom szempontjából a test nemcsak mint szolgáló, engedelmes ágens van jelen, hanem egyúttal a hatalomgyakorlás felülete is. Foucault kiemeli, hogy a biopolitika logikája szerint a test már nem a büntetés célpontja, eszközzé degradálódik, csupán azért szorongatják, hogy rajta keresztül valami máshoz férjenek hozzá, hogy megfosszák szabadságától az egyént (Foucault, 1990. 19.). Matthieu Merlin (2009. 54.) a biopolitikát értelmezve jegyzi meg, hogy a hatalom nem egyszerűen az erőszakgyakorlásban vagy a különféle deprivációkban áll, de teremtő erő is: új rendet teremt.

Az egyenruhában, az egyforma mozdulatok testtechnikai pontosságában feloldódnak az egyéni testi jegyek („nullásgéppel kopaszra nyírta szőke-barna fejünket” [23.]), márpedig a kultúránk nagyon erősen az archoz, a testen keresztül megismerhető megkülönböztető vonásokhoz köti a másiktól való elkülönbözést, az identitás zálogát. Az egyéni jegyek minimalizálása után a domináló hatalom mégis kizárólagos tulajdonságokat rendel alávetettjeihez, de ezek számára a test tárgyasul, egy sajátos megkülönböztető rendszer szerint kap új „identitást”. Például beszámozza elemeit, majd az alanyhoz tartozó kötelező tárgyakat is, ezzel kijelöli a rendszerben elfoglalt helyét:

A sapkáját kezdte forgatni két ujjal. Kit sirat? Mi célból? Ezt, a 345-ös sapkaszámú növendéket siratja? Vagy a Medve Gábor nevű kiskorút? Egyik sem ő. Neki nincs neve, honossága, anyakönyvi adatai, sapkaszáma; ez mind csak szerep, nevetségés komédia. (278.)

Majd sorba állítja őket, az egyén a térben elfoglalt meghatározott helye biztosítja a megfigyelhetőséget, a kontrollálhatóságot. „A fegyelemben az elemek felcserélhetetlenek, hiszen mindegyiket a sorozatban elfoglalt helye határozza meg, s az a távolság, amely a többiektől elválasztja.” (Foucault, 1990. 198.) Bébé is megjegyzi, hogy a rangsorban elfoglalt helye valamiféle stabilitást adott neki: „A jobbszárnyon az első tagpár második sorába kerültem, Szentiványi és Szabó Gerzson közé, Medve pár emberrel lejjebb, Czako pedig a balszárnyra. Ez a helyünk nem afféle elméleti, jelképes hely volt csupán: konkrét és valóságosabb helyem talán azóta sem volt életemben.” (126.)

A hatalom logikai rendszerében „minden egyénnek megvan a maga helye és minden helyen egy egyén van” (Foucault, 1990. 195.). Ezt támasztja alá az is, hogy Medve szökését nem úgy veszik észre, hogy valakinek elkezdi hiányozni az ügyetlenkedő makacs újonc, csupán egy bevetetlen ágy, a hálóban meghatározott helyhez rendelt test hiánya mutatja fel hiányát.

Kedden reggel, ahogy levonulás előtt végigsétált a hálótermen, a már bevetett ágyak közt egy vetetlent talált.

– Mi ez? Ki hiányzik innen? – kérdezte.

– A Medve Gábor! – felelte a megszólított növendék. (243.)

Az alávetés és uralás egyik formája a test (és rajta keresztül az egyén) engedelmessé nevelése, ennek még a büntetés elszenvedésénél vagy végignézésénél is hatékonyabb módszere a rendszer megkívánta testtechnikák betartását morális kötelezettségként feltüntető parancs és közmegegyezés. Az engedelmes test ideális állapota egy jól programozott gépéhez hasonló, a különféle vezényszavak irányította és a szigorú protokoll

meghatározta testtechnikák elfedik az egyéni mozdulatokban rejlő egyéniséget és egyénieskedést.

– Ö. növendék. A fiú erre a megszólításra, mintegy *bekapcsolt gépmember*, hirtelen összecsapta a bokáját, villámgyors »parancs«-ot kiáltott, és merev léptekkel az őrnagy elé oldalgott, s megállt, mint a cövek. (63. Kiemelés tőlem – MD.)

A szigorúan meghatározott nevelési keretek ellehetetlenítik az eltéréseket, a szabálytalanságokat, a kiképzés erejével örökké uralmuk alá hajtják az egyént és testét.

Mint vén, hétrprobás, agyonrafinált és elkérgesedett katonák, hatodéves, hetedéves korunkban is ezt csináltuk még szeptemberben; pedig akkor már nyugodtan nekifoghattak volna délutánonként akár annak is, hogy megpróbáljanak módszeresen leszoktatni bennünket a vigyázállásról – a halálunkig úgysem sikerült volna. Bár talán Medve a kopsorsójában is finoman összeszeri a bokáját; legalábbis nehezen tudom másként elképzelni.” (127.)

Az alávetés és uralás egyik formája a test (és rajta keresztül az egyén) engedelmessé nevelése, ennek még a büntetés elszenvedésénél vagy végignézésénél is hatékonyabb módszere a rendszer megkívánta testtechnikák betartását morális kötelezettségként feltüntető parancs és közmegegyezés. Az engedelmes test ideális állapota egy jól programozott gépéhez hasonló, a különféle vezényszavak irányította és a szigorú protokoll meghatározta testtechnikák elfedik az egyéni mozdulatokban rejlő egyéniséget és egyénieskedést.

A tanult testtechnikák a másoknak való megfelelés nyomán végül lényük részévé szelidülnek, ahogy az egyenruha is; később a civil mozdulatok, a civil viselet tűnnek fel számukra álruhaként (297.).

A közösségi és egyéni testtechnikák összeegyeztethetőségében rejlik Medve megnyugvásának és megmenekedésének egyik kulcsa, hogy a szökésből való visszatérte után nem kifelé törekszik a rendszer kereteiből, hanem azokon belül, az előírt testtechnikáknak tulajdonképpen megfelelően találja meg belső útját, egyénisége kifejeződésének lehetséges formáit.

Az volt a baj, hogy a maga módján Medve, ahogy a zubbonya könnyedén, erőlködés nélkül rásimult a vállára, szintén csinosan, rendesen festett, még katonásan is: de nem úgy, mint Kmetty. A sapkaviselete sem volt nyegleség, lomposág, hanem egyszerűség, célszerűség: de mindez s az egész lénye mindenestől nem a szemléltető eljárónak szólt: s miként a laktanyából a tűzvonalba került harcoló legénység öltözködésbeli lazasága, vérig bősztette a csapattiszteket. (421.)

S ugyanemiattnem tudnak mit kezdeni Apagyinövendékkel, mert a katonai rendszerben a betörés a testen keresztül történne, ő pedig elemi módon ellenáll az elvárt testtechnikák gyakorlásának.

Valamit kezdett mondani neki, s hirtelen elharapta a mondatát, és rámeredt az újoncra. Apagyiszétvetett lábakkal állt előtte, és nyugodtan fordítgatta a

fejét jobbra-balra, mintha keresne valakit. A tiszt segélykérő pillantást vetett hátra; a tiszthelyettes nyomban hozzálépett, s halkán jelentett neki valamit, aztán a kérdésre megint valamit. Egy percig szótlánul nézték Apagyit. (322.)

Az egyén testének dominálása nemcsak a sajátos fizikai jegyeinek elfedésében és az egyenruhára, egyenmozgásra kényszerítésben áll, de abban is, hogy a testet elsősorban egy nagyobb egység részeként fogják fel. Nemcsak önálló gépemberekké válnak a katonanövendékek, hanem különféle méretű (létszámú) nagyobb gépek mozgatórugójává is alakulnak. Az *Iskolában feltűnő leggyakoribb egységmetafora a gálya*: „Lassan, hintázva közeledett a fasorban az első század első szakasza, mint a kikötőjébe befutó gálya, halálos biztonsággal.” (46.)

Ennek a metaforának érzékletes kifuttatása a regény zárójelenetének leírásában feltűnő hajózás képe és érzete:

Lassan, méltóságos nyugalommal úszott velünk a hajó a csillagos nyári éjszakában. A bordái, palánkjai, kajütjei, valamennyi fa, vas, réz és kőc alkatrésze, egész teste finoman, szakadatlanul, tetten nem érhetően remegett. Mintha nem is a hajó remegését éreznénk, hanem belül, saját testünk sejtfalainak, vagy csupán a gondolatainknak, vagy csupán a vágyainknak, emlékeinknek lüktetését, vibrálását, eleven, örök lobogását a nyugalom biztos hajósúlyába zárva. Medvével a korlátnak támaszkodtunk. (431.)

Az egyén testének dominálása nemcsak a sajátos fizikai jegyeinek elfedésében és az egyenruhára, egyenmozgásra kényszerítésben áll, de abban is, hogy a testet elsősorban egy nagyobb egység részeként fogják fel. Nemcsak önálló gépemberekké válnak a katonanövendékek, hanem különféle méretű (létszámú) nagyobb gépek mozgatórugójává is alakulnak. Az Iskolában feltűnő leggyakoribb egységmetafora a gálya: „Lassan, hintázva közeledett a fasorban az első század első szakasza, mint a kikötőjébe befutó gálya, halálos biztonsággal.”

Tekintet

Ahogy Foucault könyvének címe is indikálja, valakinek az uralása a (meg)figyelésével kezdődik: akinél a tekintet van, annál van a hatalom, a másik pedig csak a rátekintés tárgya, abban a pozícióban egy alanyiságától megfosztott létező. Ez jelenik meg Kalugyerszky megverésének jelenetében.

Ezt ismertük. Negyvenketten voltunk az A-osztályban. Meg se mukkant senki. Szék se csikordult, lapozás sem hallatszott. Merényi összehúzott szemmel, *merev arccal nézte áldozatát, mint egy tárgyat, amely a saját tulajdona*. Halk, lefojtott hangon szólt rá néha:

– Ereszd le a kezed.

Aztán csattant élesen a tenyere. Váratlanul kétszer is egymás után. Kis szünet, mozdulatlanúság és: »Ereszd le a kezed!« Kalugyerszky majdnem vigyázban állt előtte egyre dermedtebben. Megint balról csattant a pofon; gépiesen rándult fel a keze.

– Le a kezed!

Leengedte a kezét. Nem írom le részletesen; Merényi jéghideg arca csak egy másodpercre mozdult meg, amikor csavart egyet az orrán, száján: volt egy ilyen rándításszerű kis fintora, ami nem jelentett semmit. Néznünk kellett őket, mert mindnyájunknak szólt ez, és senki sem merete megtenni, hogy a könyvébe temetkezzen, érdektelenséget mutasson. Nem volt kellemes, mert Kalugyerszky végül is nem volt akárki. Csak most, a szemünk láttára bukott le közénk, az átlagsorba, okulásunkra. Okultunk; ködösen még azt is értettem, hogy haragudni kell rá.” (197. Kiemelés tőlem – M. D.)

Ugyanebben a jelenetben látjuk, ahogy a kimondott szabályok mellett érvénybe lépnek a ki nem mondottak is, ezeket nevezi Foucault a *discipline* adta morálnak, hogy tudniillik egyikük sem merete levenni a tekintetét a megtorlás elrettentő jelenetéről.

Formes „Nini! Jár a szökőkút!” (140.) felkiáltása (túl azon, hogy fesztelenül felkiáltott) ezért is minősül kihágásnak, mert ő nem lehet megfigyelői pozícióban, nem enged meg neki, hogy bármit is tekintetével uraljon. Szintén a tekintettel uralás gesztusa jelenik meg az „ecce homo”-jelenetet parafrázáló szakaszban. Ez a jelenet az erőteljes atmoszféráján túl azáltal is kiemelődik, hogy a regény „pontos mértani középpontjában áll” (N. Pál, 2006. 179.).

– Nézzétek.

Néztük. Dagadt volt a szája és cserepes. A nyakszegélye kiállt hátul a gallérjából. Dacos, duzzadt arccal állt, de lesütötte a szemét. Merényi teljesen mozdulatlanul, összehúzott szemmel figyelte; csak hosszú idő múlva fintorgott egyet, mint akinek viszket az orra, s nem tudja megvakarni, mert tele van a keze, ez volt a szokott, egészen kurta arcfacsarintása; aztán megint rögtön kisimultak és megmerevedtek a vonásai.

– Elmehetsz – szólt rá Ötvevényire jó sokára.

Amikor kedden végül tényleg elment, örökre, nem sajnáltuk. Menjen a fenébe, gyáva áruló.

Férfiatlan, fajtalan alak. Önfertőző. (217.)

Kalugyerszky megverésének végignézéséhez hasonlóan Ötvevényi kivetésének elfogadása, halvány megsejtése is a *discipline* belsővé tételének egyik első lépcsője, ezzel a morális közeledéssel lehet csökkenteni az egyénben keletkezett hasadást, egyúttal közeledni a korábbi méltóságteljes létállapothoz. Figyelemre méltó továbbá, hogy nem elég a kicsapatása, a közösségből való hatalmi eltávolítása (nevének kihúzása a névsorból például), a közösségből való kitaszításához kell még a testi alapú kivetés is, ami egyrészt abban nyilvánul meg, hogy társai fizikailag elszigetelődnek tőle, mindennemű interszubjektív interakciótól megfosztják, másrészt pedig abban, hogy erkölcsi kihágását, bemooskodását egy testi szférába utalt kifejezéssel summázzák: az „önfertőző” szó a maga erős képiségeiben elég, hogy végleg leválassza a magát férfisként és tisztaként, mindennemű fajtalanokodástól mentesként megkonstruáló közösségtől.

Ugyanígy a látással való uraláshoz, a szemmel tartáshoz tartozik a hajnali csuklózás-kor leszálló köd jelensége: a köd leválasztja az alávett testeket a felügyelői tekintetről, kikerülnek a kontroll alól, szabad akaratuk szerint lazálhatnak vagy csuklózhatnak szorgalmasan.

Medve nem hagyta ki; örült, hogy nem látják, és a ködben nem tudják róla, hogy végrehajtja a vezényszót. Ez sokkal könnyebb volt. *Engedelmeskedni sokkal könnyebb.* Fáradság nélkül, erélyesen és vidáman csuklózott, s nem úgy, mint amikor

látták. Kényelmes volt szót fogadni, és szinte jólesett kipróbálnia rendszeren a gyakorlatokat. Nem fenyegette az, hogy félrevezető lesz a viselkedése, hiszen nem látták. (258. Kiemelés tőlem – M. D.)

Ugyanilyen, a hivatalos hatalom pillantásától eltakart (játék)tér lehetne a mosdó és a felügyelő tiszt nélküli hálóterem, csak hogy a felügyeleti rendszer megkettőződik, az írott rend meghatalmazta kontrollszemélyek mellett Merényiék „bűnbandája” is dominanciára tör. Ez adja az iskolai szorongatottság igazi nehézségét, hogy nemcsak Schulze és Bognár tartanak fegyelmet, de távollétükben Merényi és köre is hasonlóan megfigyeli és hatalma alá veti a többi növendék életét.

Új rendet találni

A szubjektum hasadása, test és lélek elválása után a szereplők új utakat keresnek önmagukhoz, ám az engedelmessé tett testen keresztül működésbe lépnek a biopolitika mechanizmusai, és a hatalom elér a lélekig. A szorongatottság érzetén, a teljes intimitásvesztésen túl megjelenik a *discipline* sajátta tétele is – az egyéni belüli hasadás mérséklődik. Erre vonatkozóan is először az érzetek leírásaiban találunk támpontokat: „Aztán mégis leesett a hó, kirajzolódott a jég hideg világ némely kontúrja.” (326.)

Ahogy a szereplők tapasztalati valóságát, a hierarchiába és a szigorú rendbe beszo- kást a testtel és az érzékeléssel kapcsolatos metaforákon keresztül ismertük meg, úgy a hasadás megszűnését is hasonló képek uradják. A hatalmi rendbe való belesimulást, a testet övező újabb rendszerben megtalált azonosságot olyan képekkel írja le, mint a biztos lábon állás vagy a fellélegzés. A következő idézetekben számos, a lelki szorongatottsággal, majd megkönnyebbüléssel járó szomatikus kísérőjelenséggel találkozik az olvasó. A szűkülés idejét a görcs és a nyomorékság, tehát a test szabályos funkcionálásától eltérő érzések, állapotok jellemzik.

Pedig *biztosan álltam a lábamon*, sőt áradt bennem a harsány boldogság – nem tudom másnak nevezni –, mint a vonaton, amikor Orbán Elemér almáival labdáz- tunk ötösben. Valaha, ha Schulze csak rám nézett, vagy Merényiék közül valaki, a félelem, az ostoba büntudat és az *undor legalján éreztem magam*, a nyomorúság ingoványának fenekén, s szinte szilárd talajon álltam. Most végre oldódni kezdett bennem a büntudat, *a rettegés és a gyűlölet görcse*; már nem kellett félnem, hogy örök életemre *nyomorékká* tesz. Fellélegeztem. Kiegyenesedtem. Lelkendeztem jókedvemben. Tulajdonképpen nem hiányzott semmim, csak a régi rosszkedvem. (379. Kiemelés tőlem – M. D.)

A szubjektum hasadása, test és lélek elválása után a szereplők új utakat keresnek önmagukhoz, ám az engedelmessé tett testen keresztül működésbe lépnek a biopolitika mechanizmusai, és a hatalom elér a lélekig. A szorongatottság érzetén, a teljes intimitásvesztésen túl megjelenik a discipline sajátta tétele is – az egyéni belüli hasadás mérséklődik. Erre vonatkozóan is először az érzetek leírásaiban találunk támpontokat: „Aztán mégis leesett a hó, kirajzolódott a jég hideg világ némely kontúrja.”

Nagy jótétemény volt nekem mindez. Gyötrelmes *szomjúságot enyhített* bennem. Egy kicsit *ki tudtam egyenesedni*. Akármit éreztem is, Merényinek nehezen tudnám elfelejteni, hogy magával vitt. (375. Kiemelés tőlem – M. D.)

A biztos lábon állás a botorkálás és talajvesztés képei ellen dolgozik, a kiegyenesedés és a fellélegzés pedig a görcsbe rándult test képét írja felül, nem szabad azonban megfeledkeznünk róla, hogy ezek a metaforák nemcsak az *Iskola a határon* szövegében érvényesek, a lelki tapasztalatok testi leképezése a nyelvben az irodalom keretein kívül is adott. Ugyanígy ősbib a regénynél a zsoldári alapokra visszavezethető szomjoltás képe is (42. zsoldár).

Összefoglalás – Sár és hó a tanteremben

A fentiekben láthattuk tehát, hogy milyen fontos szerep jut az *Iskola a határon* megértésében a testek olvasásának. Hatalom és egyén viszonyának mélyebb megértésén túl a tantermi gyakorlatot is gazdagíthatjuk a testpoétikai fókusz beemelésével. A mai középiskolai olvasók (a bentlakásos iskolák diákjait leszámítva) nagyon távolinak találhatják a katonai alreálban megélt testi és lelki megszorításokat, ugyanakkor tudatuk megtestesültsége (*embodiment*) révén lehetőségük van a mások testéről szóló leírásokat is nagy beleérzéssel befogadni, ez eleven benyomásokat közvetíthet a szorongatottság tapasztalataitól mentes befogadónak is. A borzalmakat leíró jeleneteknek érdemes mellérendelni a regényben található feloldozást, a kegyelmet, konkrétan pedig a páli mottót. Egy gazdagító gyakorlat lehet kiválasztani az osztály vagy csoport létszámának megfelelő testi szorongatottságról szóló idézetet, mindenkinek kiadni egyet, illetve ugyanígy mindenkinek kiosztani egy kisebb lapot, amin ennyi szerepel: „Nem azé, aki akarja, sem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené”. Ha már mindenkinek van mindkétféle lapból, kérjük meg tanulóinkat, hogy kezdjenek el járkálni a teremben, és találkozzanak egymással: mindig először a borzalomleírást kell felolvasni, majd a másik fél a páli mottóval felel. Létszámfüggően negyed óra – húsz percig érdemes hagyni bolyongani a tanulókat, majd levezetesként megbeszélni a tapasztaltakat.

Irodalom

- Barthes, R. (1966). *Introduction à l'analyse structurale du récit*. Paris: Seuil.
- Berthelot, F. (1997). *Le Corps du héros: Pour une sémiologie de l'incarnation romanesque*. Paris: Nathan.
- Berthelot, F. (2003). *Personnage de papier ou personnage de chair? Vox Poetica*. <http://www.vox-poetica.org/t/lna/Tberth2003.html> Utolsó letöltés: 2019. 12. 09.
- Foucault, M. (1990). *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Füzfá Balázs (2006). „...sem azé, aki fut...”: *Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében*, Budapest: Argumentum. [Irodalomtörténeti füzetek, 158.]
- Genette, G. (1972). *Discours du récit*. In uő, *Figures III*. Paris, Seuil.
- Mauss, M. (2004). *A test technikái*. In uő, *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris. 424–446.
- N. Pál József (2006). „...védeni egy kis várat...”. In Hornyik Miklós (szerk.), *Éjszakai hajózás – In memoriam Ottlik Géza*. Budapest: Nap Kiadó. 171–187.
- Kristeva, J. (1982). *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. Trans. Leon S. Roudiez. New York: Columbia University Press.
- Merleau-Ponty, M. (2007). *A látható és a láthatatlan*. Budapest: L'Harmattan – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék.
- Merlin, M. (2009). Foucault, le pouvoir et le problème du corps social. *Idées économiques et sociales*, 155, 51–59.
- Ottlik Géza (2005). *Iskola a határon*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Punday, D. (2003). *Narrative Bodies: Towards a Corporeal Narratology*. New York: Palgrave Macmillan.

Schüttpelz, E. (2017). Testtechnikák. *Tiszatáj*, 2, 92–104.

Zemplényi Ferenc (1982). Regény a határon: Megjegyzések Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4, 473–485.

Absztrakt

Ottlik Géza prózája meglehetősen érzéki, számos írásában kerül középpontba a testi érzetek uralkodó szerepe. Az *Iskola a határon* a testben levés és a belső szabadság összeegyeztethetőségéről is szól: azokról a szorongatottságokról és szűkölésekről, ahol a test leválni látszik a benne rejlő lélek egységéről, azokról a kegyelmi pillanatokról, ahol bizonyos testtechnikák mentén visszatálal önmagához az ember. Az *Iskola* testpoétikai értelmezését Sári B. László a homoszociális viszonyokat középpontba helyező tanulmánya kezdte meg, ugyanakkor számos aspektus még körvonalazásra vár. Jelen tanulmány Foucault biopolitika-fogalma mentén igyekszik kibontani a katonai alreál nevelési, „betörési” stratégiáit, majd ezzel szemben felmutatni azokat az egyéni gesztusokat és gyakorlatokat, amelyek az uniformizált és idomított testben is meg tudják őrizni az individuumot. A „testtechnika” kifejezést Marcel Mauss és Erhard Schüttpelz írásai nyomán értelmezem, olyan közösségi vagy egyéni gyakorlatokat értve alatta, mint a vezényszóra vigyázzba állás vagy a Medve-sapó jellegzetes viselése. A testek azonban, ahogy arra a fenomenológusok is felhívták a figyelmünket, nem csupán érzékelhető cselekvőként vannak jelen, de a (jelen esetben a regényfikcióban megszülető) valóságot perceptoráló és közvetítő egységekként is – ennek megfelelően nem csupán a növendékek mozdulatai, tettei és önreflektív testrepresentációi érdemesek megfigyelésre, de érzeteik, a világra vetülő tekintetük és valóságértelmezésük is.